

מגננה – הפן השני של מארס

שאל ברונפלד¹

מבוא

מגננה ומתקפה הן שני הפנים של אגל המלחמה מארס; תפיסת הביטחון ותורות הלחימה מגדירות את היחסים ביניהן וקובעות את המשאבים שיוקצו לכל אחת. "לישראל דוקטרינה הגנתית באמצעים התקפתיים", או "אסור למגן את עצמנו לדעת", וכמובן, "ההתקפה היא ההגנה הטובה ביותר" – קביעות אלה ודומותיהן שזורות בשיח הביטחוני מאז ומעולם. מאמר זה יצביע שהצרכים, הלמידה ותבונת המעשה הביאו את צה"ל, בשני מקרי בוחן, להשקיע משאבים רבים גם במגננה. משניהם עולה שהלמידה הצה"לית הייתה גמישה דיה והקצתה משאבים רבים גם למגננה, שהייתה, גם בעבר, "הרגל הרביעית" של תפיסת הביטחון הקלסית. זו התפיסה שדגלה ב"התקפה לשם הגנה" והעדיפה בעדיפות עליונה את יכולות התקיפה וההכרעה, רצוי בדרך של מכה מקדימה, תפיסה שנגזרה מהאסימטריה הגדולה והכרונית, בין ישראל לאויביה – בשטח ובגודל הצבא הסדיר – ומההבנה שאי אפשר להכריע באמצעות מגננה. עם זה, כפי שמראה המאמר, כאשר הנסיבות חייבו זאת, גם בעבר הרחוק הושקעו במגננה משאבים נכבדים.

השילוב הנכון של מגננה ומתקפה הוא, כמובן, נושא מרכזי בתפיסות הביטחון מאז ומעולם אך עבודה זו לא נועדה לצלול באוקיינוס התורתי. מאמר זה יעסוק בשני אירועים שבהם הוחלט לאמץ תפיסות הפעלה חדשות שחייבו השקעות כבדות במגננה. האירוע האחד, האווירי, היה רכש טילי קרקע-אוויר, בראשית שנות ה-60, שהתחרה ברכש מטוסי קרב. האירוע האחר, היבשתי, היה הקמת קו ביצורים ממוגנים על גדות תעלת סואץ במלחמת ההתשה. שני האירועים התרחשו על רקע נקודות מפנה במציאות הביטחונית

¹ מר שאל ברונפלד הינו עמית מחקר במרכז דדו. המחבר מבקש להודות לגב' לימור יצחק ולמר אבי צדוק מארכיון צה"ל ומשרד הביטחון על עזרתם הרבה באיסוף המקורות למחקר.

וחייבו את המטכ"ל להתמודד עם מלחמה מסוג חדש. המאמר יתאר את השיקולים המדיניים, המבצעיים-כלכליים והאחרים בשני האירועים וגם את המחלוקות העזות שליוו את ההחלטות להשקיע במגננה. שני האירועים נוגעים לחכימה (סימטרית) מול צבאות ערבים סדירים, אך הם יכולים לספק תובנות ולקחים גם על הלמידה ועל הובלת השינויים בתורות לחימה הנדרשים בימים אלה.²

אירוע אווירי: התגוננות באמצעות טילי קרקע-אוויר

בספטמבר 1962 הודיע הנשיא ג'ון קנדי כי הוא מוכן לספק לישראל טילי קרקע-אוויר מסוג "הוק" ועד מלחמת ששת הימים נרכשו חמש סוללות, שעלו 30 מיליון דולר. מדובר בהשקעה בהיקף חסר תקדים במערכת הגנתית והיא נועדה להגנת בסיסי חיל האוויר, הכור בדימונה והעורף האזרחי. להלן יתוארו הוויכוחים שקדמו להחלטה לרכוש טילי קרקע-אוויר, שהייתה סטייה מהתפיסה הקלסית להשגת עליונות אווירית שהנחתה את חיל האוויר מאז שנות ה-50, וגם סוף המעשה והלקחים.³

1. השיקולים המבצעיים-כלכליים

תורת הלחימה של חיל האוויר בשנות ה-50 התבסס על שילוב של טייסות מטוסי קרב (ויחידות הבקרה האוויריות), שלושה שדות תעופה וגדודי תותחים נ"מ – כל אלה נועדו להגן על שמי המדינה, לשלוט באוויר על שדה המערכה ולהשתתף בלחימת היבשה. באותה עת חיל האוויר שאף להגדיל את מספר מטוסי הקרב ולהקים עוד שדה תעופה, ואילו שיפור יכולות ההגנה

² האירועים המתוארים בעבודה זו יכולים לשמש רקע היסטורי למחקרים העוסקים בהתחדשות חשיבתית. ראו: אורטל, 'האם צה"ל מסוגל לפריצת דרך חשיבתית?'. כדי להבליט את גבולות הגזרה נציין כי מחקר זה עוסק רק באמצעי לחימה שאינם משתתפים במישרין בהתקפה ובהכרעה ולא נכללו בו השקעות בהגנה על העורף, הגנת סייבר, יכולות "מכה שנייה" ומיגון רק"ם. השקעה בהגנה על חיי לוחמים הייתה מאז ומתמיד חלק מרכזי בתורת הביטחון, ולכן היא איננה מענייניו של המחקר.

³ פרק זה מתבסס רבות על המחקר של כהן, 'מי צריך טילי קרקע אוויר?'. כמו כן, ראו ברונפלד, 'מיעוט ל"קורנס', פרק שלישי, או גרסה תמציתית של הספר במאמר 'מדינאות חכמה – לוי אשכול והרכש הביטחוני בשנות ה-60'.

האיום על דימונה הקפיץ את יכולות צה"ל, לא רק בתחום היירוט על ידי טק"א. בשנים 1966 ו-1967 הוקם מיזם "סנטור" על ידי יחידה 8200 באמ"ן, בסיוע מודיעין חיל האוויר, שנועד "לתת התרעה על אפשרות שחיל האוויר המצרי יתקוף את דימונה". המודיעין שנאסף סייע רבות לתכנון תקיפת שדות התעופה המצריים במלחמת ששת הימים. ראו גלבוט, **מר מודיעין – אהרליה**, עמודים 185, 192–193, 214–215.

האווירית היה (מבחינתו) בעדיפות האחרונה. אבל לקראת סוף העשור החל המטכ"ל לחשוב על חיזוק ההגנה אווירית באמצעות טילי קרקע-אוויר. המניעים לחשיבה החדשה היו התעצמות יכולות התקיפה של חילות האוויר הערביים (באמצעות מפציצים מסוג טופולב-16 ומטוסי תקיפה מסוג מיג-19) וההערכה של מחלקת אג"ם-אמל"ח בדבר חומרת האיום: "המקרה החמור ביותר למערכת הביטחון הוא התקפה יזומה על ידי האויב מן האויר על שדות תעופה ומרכזי היישוב שלנו. אין כל אפשרות לבלום כליל התקפה כזו רק באמצעות מטוסים... עדיפים טילי שטח-אוויר בהגנה אווירית נגד מטוסים מהירים על מטוסי יירוט".⁴

חשיבת המטכ"ל הומרצה בעקבות הולדת בעיה מבצעית חשובה – הצורך להגן על הכור בדימונה מפני חדירות אוויריות מסוג פגע וברח, בגובה נמוך, משדות מצריים בסיני. שיקולים מבצעיים של זמן ומרחב הצביעו כי אי אפשר למנוע את תקיפת הכור באמצעות יירוט המיגים, ושיקולים כלכליים מנעו הגנה עליו באמצעות פטרולים אוויריים.

מפקד חיל האוויר התנגד שישראל תבקש טילי קרקע-אוויר בארה"ב מהשיקולים האלה: ראשית, הקניית יכולות טובות להגנה האווירית, תחזק את הטוענים שאין צורך במכה אווירית ראשונה ומונעת, לדברי עזר ויצמן: "אני חששתי, כי כאשר הדרג הבכיר המכריע יצטרך לאשר את פעולתו ההתקפית של חיל האוויר תהיה דווקא הימצאות של טילי הוק בידי ישראל בלם נגד ההחלטה החיובית והמהירה [להנחית מכה ראשונה]".⁵

שנית, סוללות טילי הקרקע-אוויר יגזלו תקציבים גדולים מחיל האוויר, אף על פי שהתשואה המבצעית תהיה גדולה יותר אם הכספים יושקעו ברכישה

⁴ מסמך מ-10 בספטמבר 1959, מצוטט אצל סטיוארט כהן (ראו פירוט בהערה 2), שם, עמודים 254-255. כבר בקרב על בריטניה, בקיץ 1940, התברר כי לאורך זמן אי אפשר להגן על נכסים קרקעיים באמצעות פטרולים של מטוסי יירוט. התרומה האדירה של רשת מכ"מי-הגילוי שפרס חיל האוויר המלכותי הייתה בכך שהיא אפשרה להזניק ספיטפיירים והוריקנים שזרזו בדיוק בזמן את המפציצים הגרמניים, ושחררה את טייסות היירוט מהצורך לבצע פטרולים שוחקים. באותה עת הסד"כ האווירי הקטן של בריטניה לא היה מסוגל לפטרל ברציפות את שמיא ואילו רשת המכ"ם ומערכת הדיווח והשליטה שהתבססו עליה אפשרו להזניק מטוסי קרב בדיוק בזמן (Just in Time). הבריטים עשו שימוש מוקדם בשיטה שחברת טויוטה הכניסה לעולם התעשייה בשנות ה-50. ראו לוטוואק, **אסטרטגיה של מלחמה ושלים**, עמודים 223-226, 296.

⁵ ויצמן, **לך שמים לך ארץ**, עמודים 226-227.

של עוד טייסת מיראז' או בהקמת שדה תעופה רביעי. לדברי מטה חיל האוויר: "אין לשכוח כי מערך טילי ק/א [טילי קרקע-אוויר] סטטי וטיל הוא נשק חד פעמי, בו בזמן ומטוס הוא גמיש ויכול להמשיך בהתקפותיו על האויב (ימי קרבות אויר/אוויר טרם הסתיימו) והוא מסוגל לטפל ביותר ממטרה אחת בגיחה אחת".⁶

שלישית, אי אפשר להתעלם משיקול נוסף שאומנם לא נאמר במפורש אך ניתן לזהותו בעמדות חיל האוויר לאורך השנים. התרבות הארגונית של חיל האוויר איננה "מתלהבת" מאמצעי לחימה שאינם מופעלים על ידי טייסים. ויצמן לא אהב טילי קרקע-אוויר, מחליפו האלוף מוטי הוד לא אהב מזל"טים ויורשיהם לא אהבו לוויינים צבאיים ואת "כיפת ברזל".

לסיום, יצוין שבדיונים הפנימיים בישראל כלל לא עלו חששות מפני הסלמה, בניגוד לחששות שהשמיע משרד החוץ של ארה"ב בעת שהתנגד למכירת ה"הוק" לישראל. הדיפלומטים האמריקאים טענו שהצטיידות צה"ל בטילי קרקע-אוויר תגרום לסובייטים לספק למצרים טילי קרקע-קרקע (טק"ק) ארוכי טווח, דבר שיחשוף את ישראל לאיומים כבדים.⁷ בישראל שיקול זה לא נתפס כרלוונטי, מפני שבשנות ה-50 וה-60 הסובייטים הם אלה שהכניסו לזירה מערכות נשק מתקדמות באוויר וביבשה והדעה הכללית הייתה שהם מובילים במירוץ החימוש ולא מגיבים.

2. השיקולים המדיניים

מאז אמצע שנות ה-50 צרפת הייתה ספקית הנשק העיקרית של צה"ל. ישראל רכשה שם טנקים, מטוסי קרב, מסוקים, טילים מסוגים שונים, כור גרעיני ועוד. הרומן הלוהט בין המערכות הביטחוניות בשתי המדינות הגיע לשיאים חדשים בתחילת שנות ה-60 לאחר שצרפת החלה לספק את המיראז'ים המודרניים והמשיכה לסייע עוד בנושאים רבים. הצרפתים גבו מישראל כסף רב, אך לא היו להם עכבות מדיניות והם נענו בשמחה לבקשות רכש. ויצמן תיאר את זאת במילים: "ואלה האמריקאים – חקרנים ודרשנים. הצרפתים מעולם לא חקרו אותנו כך והייתה לנו ההרגשה כי אילו ביקשנו לרכוש 300

⁶ מסמך מ-23 בספטמבר 1959, מצוטט אצל כהן, 'מי צריך טילי קרקע אויר? כיצד נרכשו טילי הוק', עמוד 255.

⁷ כהן, שם, עמודים 269-270.

מיראזיים במקום 72, היו נעתרים ומבררים רק את תנאי התשלום. ופה [בוושינגטון, בעת הצגת רשימת הקניות של חיל האוויר באוקטובר 1965] חקירות צולבות ובירורים מדויקים.⁸

בסוף שנות ה-50 ארה"ב יצרה את "הוק", טיל קרקע-אוויר שהוערך על ידי חיל האוויר כימשוכלל ביותר בעולם, וגם עוד מערכות נשק רבות שישראל השתוקקה לרוכשן (בעיקר טנקים ומטוסי קרב-הפצה) אך היא סירבה לספק לצה"ל נשק מכל סוג שהוא. לזכותם של האמריקנים ייאמר כי הם היו ערים לאיומים על ישראל, אך הם הסתפקו בהענקת סיוע כלכלי, שאפשר רכש של אמצעי לחימה בצרפת ובבריטניה. ראש הממשלה לוי אשכול כינה את המדיניות האמריקנית "אמברגו אלגנטי" ואפשר לכותה גם "צה"ל עולה כיתה אך לא בבית ספרנו". לפיכך, הוויכוח על הצורך המבצעי ועל האפקטיביות של טילי קרקע-אוויר (במונחי עלות-תועלת) נשזר במה שמכונה בהיסטוריוגרפיה הוויכוח בין "האסכולה האירופית" ובין "האסכולה האמריקאית".⁹

ויצמן בתמיכת שמעון פרס, סגן שר הביטחון, העדיף להצטייד בעוד טייסת מיראזיים במקום בסוללות "הוק"; הן משיקוליו המבצעיים-כלכליים שתוארו לעיל והן מהטעם שכך המיראזיים הנוספים יחזק את מעמדה של ישראל כלקוחה חשובה של התעשיות הצרפתיות ויעמיק את שיתוף הפעולה בין מערכות הביטחון של ישראל וצרפת. המתנגדים להם, חיים לסקוב, צבי צור, יצחק רבין, דוד בן גוריון, (ואחר כך גם) גולדה מאיר ולוי אשכול, סברו שבמאמץ מדיני נחוש ומתמשך יהיה אפשר לפרוץ לארסנל האמריקאי הנחשק. הטקטיקה שבחרו ראשי הממשלה והרמטכ"לים דגלה בהפעלת לחץ כדי לקבל אישורים למערכות נשק הגנתיות ולאחר מכן גם למטוסים ולרק"ם. השלב הראשון הוכתר בהצלחה ב-1960, כשממשל הנשיא אייזנהאור נענה לבקשת בן גוריון לספק לחיל האוויר מערכות מתקדמות של בקרה אווירית (מערכת שאינה יורה) ובעקבותיו באה בקשה לרכש "הוק" (מערכת יורה הגנתית) ואחריה בקשות למטוסים וטנקים (מערכות יורות התקפיות).

⁸ ויצמן, **לך שמים לך ארץ**, עמוד 302. דבריו תיארו את הקושי המדיני העצום לרכוש נשק בארה"ב, לעומת הקלות המדינית של רכש בצרפת (והקושי הכלכלי לממן את הרכש).

⁹ ראו ברונפלד, **מ"עייט" ל"קורנס"**, עמודים 15-16, וכן כהן, שם, עמודים 261-264.

על מורכבות מארג השיקולים של הצדדים השונים בוויכוח מעיד גם הקושי להפריד בין השיקולים הענייניים (המבצעיים-כלכליים-מדיניים) ובין השיקולים הארגוניים-אישיים. קשה להאמין שהיחסים הקשים ששררו בין מאיר לפרס ובין רבין לפרס לא השפיעו על הוויכוח הענייני, שכן רכש נוסף בצרפת, במקום רכישת ה"הוק" בארה"ב, היה מחזק את מעמד פרס הן כלפי משרד החוץ הישראלי והן כלפי המטה הכללי.

רבין תיאר (בשנת 1982) את התנגדות פרס לרכש בארה"ב, תחילה לרכש מערכות בקרה אווירית ואחר כך גם לרכש "הוק":

"כמובן פרס טען [בדיון ב-1960] שאין צורך ללכת לאמריקאים, אבל בסוף בן גוריון החליט וחזר עם אישור של אייזנהאור לרכוש את מערכת ההתראה האווירית. אז פרס, בהשפעתו על ויצמן, שהיה מפקד חיל האוויר, ניסו לטרפד את זה. כבר היה לנו אישור לרכש ולא נעשה דבר על מנת לרכוש, כי פרס טען שיש מערכת מכ"ם חדישה בצרפת, שהיא יותר טובה מהאמריקאית, והם מינו ועדה. בקיצור, סחבו את העניין שנה או שנה וחצי עד שממש התחילו, ובנס הגענו לששת הימים לתחנת בקרה אחת מסודרת, ובכנען כבר רק מאולתרת, כי לא הספקנו, כי איבדנו זמן. אבל זה [המערכות האמריקאיות] בעצם עד היום [הן] בשלד של כל מערך ההתראה האווירית. עכשיו, בשלב השני היה עניין טילי הוק, שפה צ'רה [צבי צור], כרמטכ"ל, ואני היינו בעד, ועוד הפעם ויצמן ופרס כמעט ניסו לטרפד את זה. ויצמן טען עקרונית שלא צריך את זה, שזה בזבוז כסף. אבל אשכול וגולדה, מיד כשאשכול נכנס, עשו את התפנית הקיצונית לעניין האמריקאי."¹⁰

טענות דומות העלה יואש צידון, ראש ענף אמצעי הלחימה והתכנון במטה חיל האוויר (ענף אוויר 2), בראשית שנות ה-60, שהאשים את פרס ויצמן בהזדהות טוטלית עם מרסל דאסו, הבעלים של החברה הצרפתית הגדולה לייצור מטוסים, ושגרמה לשיקולים מוטעים ברכש מטוסי קרב.¹¹

¹⁰ שליים, 'ריאיון עם יצחק רבין', עמודים 681-688. רבין "שכח" להזכיר שלאחר שבישראל התקבלה ההחלטה לבקש את ה"הוק" פרס פעל באופן נמרץ לשכנע את ממשל הנשיא קנדי בחיוניות הטילים לביטחון ישראל.

¹¹ צידון, **ביום בליל בערפל**, עמודים 347-350. יעקב חפץ, שהיה היועץ הכספי לרמטכ"ל אמר בראיון עימו: "היו 'עסקות' בין עזר [ויצמן] לשמעון פרס, אחר כך בין עזר לקשתי [משה, מנכ"ל משרד הביטחון] 'תתמוך בזה אנחנו נתמוך פה'... [לויצמן ולהוד שהחליפו] היו מגעים ישירים עם משרד הביטחון וכל מיני 'שירקס' [שותפות לדבר עברה]... שלא היו בידיעת

כאן לא חשוב באיזה דיוק משקפים זיכרונות רבין וצידון את השיקולים של פרס ושל ויצמן; ברור שבריתות, מצד אחד, ויחסים אישיים לא-תקינים, מצד אחר, הם סגולה לקלקולים.

3. השיקולים הארגוניים

בשנות ה-50 האחריות הישירה לאמצעי הנ"מ הופקדה בידי חיל התותחנים (חת"ם) והכניסה לעידן הטילים החריפה את המחלוקת הארגונית בין שני החילות. בתחילה נגעה המחלוקת לטק"ק שפותחו בצרפת בעבור צה"ל ואחר כך גם לטילי "לוז" המקומיים, ומשנתקבלה החלטה לרכוש "הוק" תבע ויצמן את האחריות על הסוללות. הנימוקים של חיל האוויר נגעו, ראשית, לצורך המבצעי לתאם את הפעלת הנ"מ עם מטוסי הקרב, נושא חשוב מאז ומתמיד אך הקריטיות שלו גברה בעידן טילי הקרקע-אוויר. נוסף על כך, התשתית הטכנולוגית שנדרשה להפעלת מערך טילי הקרקע-אוויר ולתחזוקתו הייתה מתקדמת מאוד, הרבה יותר מזאת שעמדה לרשות תותחנות נ"מ הקנית. חת"ם התנגד, כמובן, וזאת מטיעונים מקצועיים וגם מורליים אך בסופם של דיונים רבים התקבלת עמדת חיל האוויר.¹²

החלטת הרמטכ"ל צור על שיוך טילי הקרקע-אוויר לחיל האוויר הייתה תחנה חשובה בהעברת האחריות על כל מערך ההגנה האווירית מחת"ם לחיל האוויר, כחלק מתפיסה מבצעית-ארגונית שברבות הימים ריכזה תחת חיל האוויר "כל מה שעף" – מטוסים, מסוקים, מזל"טים, תותחי נ"מ, טילים נגד טילים, טילי קרקע-אוויר, טילים נגד רקטות ופצמ"רים (העברת הנ"מ התבצעה בנובמבר 1970). בישיבות המטכ"ל שעסקו בהשלכות הארגוניות של רכש ה"הוק" עלו גם אפשרויות אחרות; רבין (אז סגן הרמטכ"ל), למשל, צידד בהקמת מפקדת טילים שתהיה כפופה ישירות לרמטכ"ל. כמו כן, עלה בהם החשש שהעברת טילי הקרקע-אוויר לאחריות חיל האוויר תקפח את חת"ם ועוד גורמים בצה"ל, ותעצים עוד יותר את חשיבות חיל האוויר.

בדיונים על רכש מערכת נשק יקרה, כמו ה"הוק", עולה מיד השאלה מאיזה תקציב יבוא המימון (עוד דוגמה, בדיונים על תר"ש "גושן", שהתקיימו בשנים

הרמטכ"ל". מצוטט אצל גרינברג, **חשבון ועוצמה: תקציב הביטחון ממלחמה למלחמה**, עמוד 113.

¹² כהן, שם, עמודים 275-281.

1968 ו-1969: האלוף הוד התנגד שרכש המסוקים הרבים, שנדרשו לצורך איגופים אנכיים, יהיה "על חשבוננו". אין זה פלא שהזרוע הרוצה בנשק "מתחבלת" כדי שהרכישה תבוא על חשבון תקציבים של אחרים. במונחי זמננו: הטוב ביותר הוא לקבל תוספת תקציב ייעודית מארה"ב, אם לא מהאמריקנים אזי להגדיל את תקציב הביטחון ואם לא זה ולא זה הרי לקבל תוספת תקציב על חשבון העמיתים במטכ"ל. האפשרות "הגרועה" ביותר מבחינת החיל היא קיצוץ בסעיפים אחרים בתקציבו. מפקדים לדורותיהם, בצה"ל ובצבאות אחרים, מפגינים יצירתיות רבה כדי לא להיקלע לאפשרות "הגרועה".¹³

ויצמן הבין ש-30 מיליון הדולרים שיושקעו ב"הוק" (אומנם בפריסה על פני כמה שנים) יבואו על חשבון הצטיידות במטוסים. הוא חשש שהצרכים הרבים של חילות היבשה – בעיקר בטנקים, בנגמ"שים ובארטילריה מודרנית – לא יאפשרו להגדיל את נתח חיל האוויר בתקציב הביטחון, מצד אחד, ושהמחסור החמור בדולרים לצורכי רכש גם הוא יהיה בעוכריו, מצד אחר.¹⁴

4. סוף דבר – רכש טילי קרקע-אוויר "הוק"

ההחלטה להצטייד ב"הוק" על אף התנגדות חיל האוויר נבעה בראש ובראשונה מצורך מבצעי מידי, שלא היה אפשר למלאו בדרך אחרת. תותחי נ"מ ופטרולים של מטוסי קרב וגם עוד שדה תעופה לא יכלו להבטיח את הרציפות התפקודית של בסיסי חיל האוויר ואת הגנת הכור בדימונה (וגם לא את העורף האזרחי). ויצמן הדחיק את הבעיה המבצעית, ואילו הרמטכ"לים לסקוב וצור (וסגן הרמטכ"ל רבין) זיהו את הצורך החדש ואף היו מוכנים להשקיע משאבים רבים במענה הגנתי. ההתנגדות של ויצמן לרכש "הוק" נבעה משתי רמות, הקשורות לתורת ההכרעה: הרמה האסטרטגית – החשש שיכולת התגוננות תחזק את הנטייה להכלה מצד הדרג המדיני, שיסרב לאשר

¹³ נסתפק בהצבעה על טקטיקה הידועה בכינוי "שיטת ציץ", על שם ממציאה שלמה ("ציץ") להט, ראש עיריית תל אביב בשנים 1974 עד 1993. האלוף להט פיקד על אוגדת סיני במלחמת ההתשה, אך השיטה זכתה לכינוי כשכיהן כראש העיר ופיתח אותה מאוד, תוך יצירת גרעונות תקציביים גדולים. כשלהט נדרש לקצץ הוצאות הוא הסכים מיד והודיע שהקיצוץ יושג על ידי סגירת השירותים הניתנים לזקנים במצוקה. ל"ציץ" נמצאו ממשיכים רבים במגזר האזרחי וגם במערכת הביטחון ותעדנה על כך ההצהרות בדבר הפסקת אימון לוחמים, בעקבות סירוב משרד האוצר להגדיל את תקציב הביטחון.

¹⁴ גרינברג, שם, עמוד 112.

הנחתת מכה אווירית מקדימה. הרמה המבצעית – החשש שרכש הסוללות יבוא על חשבון רכש מטוסי קרב המיועדים להשיג עליונות אווירית, על פי תורת הלחימה הקלסית. ויצמן ראה ברכש טילי הקרקע-אוויר – בהתגוננות – פגיעה ביכולת ההכרעה ולכן התנגד לו (וזכה לתמיכת פרס, שרצה להגביר את הרכש בצרפת). מנגד, עמדו בן גוריון ומאיר, ביחד עם הרמטכ"לים, שהחליטו לטובת ה"הוק", הן מהטעם המבצעי והן מהרצון המדיני לפרוץ לארסנל האמריקני.

ראייה בדיעבד מצביעה כי לויצמן לא היו סיבות להצטער – מבחינה מבצעית ומבחינה ארגונית – על כי עמדתו נדחתה. חששו ששיפור ההתגוננות ימנע מהדרג המדיני לאשר תקיפה מקדימה של שדות התעופה המצריים במלחמת ששת הימים התבדה; ביוני 1967 אכן ניתן אישור להפעלת מבצע "מוקד" שהסתיים בהצלחה אדירה. מה גם שהנכונות להסתכן ולהשאיר רק מיראזיים ספורים להגנת שמי ישראל בבוקר "מוקד" הושפעה גם מקיום סוללות "הוק". גם החשש התקציבי של ויצמן התבדה: ב-1965 אישר אשכול רכש של עוד 50 מיראזיים ו-48 סקייהוקים, במקביל לרכש 250 צנטוריונים ו-150 פאטונים, ואחרי מלחמת ששת הימים למעשה שוב לא הייתה מגבלה תקציבית להיקף הרכש של מטוסי קרב.

כמו כן, חיל האוויר השכיל לפתח תורת לחימה בעבור טילי קרקע-אוויר ולשלבם עם מטוסי הקרב, כפי שהוכח במלחמת ההתשה ובמלחמת יום הכיפורים. תעיד על כך תלונת תא"ל בני פלד, ראש להק האוויר בעת מלחמת ההתשה, כי לחיל אין די סוללות "הוק"¹⁵ הכנסת ה"הוק" לסד"כ (סדר-כוחות) הצה"לי באמצע שנות ה-60 הייתה צעד ראשון בהקמת מערך הגנה אווירית מודרני – נגד מטוסים ובהמשך גם נגד טילים ורקטות – שחשיבותו הלכה וגדלה מאז שנות ה-90. יתר כל כן, מערכת "הוק" הייתה מתקדמת מאוד מבחינה טכנולוגית והיא קידמה את חיל האוויר בנושאי טילאות, בקרה אווירית ומכ"ם. לבסוף, הרמטכ"ל קיבל את דרישת ויצמן להטיל את

¹⁵ הצורך באמצעי הגנה אווירית משוכללים במלחמת ההתשה נולד בשל הסמיכות של כוחותינו במערב סיני לשדות התעופה המצריים, שהזמינה חדירות אוויריות שלא היה אפשר לירותן באמצעות מיראזיים.

האחריות על טילי קרקע-אוויר על חיל האוויר ובכך התעצמה השליטה של חיל האוויר על "כל מה שעף".

תמונה מס' 1: גלויית מצעד צה"ל לרגל רכישת טילי ה"הוק"

גם במישור המדיני התברר שאין סיבות להצטער על דחיית התנגדות ויצמן לרכש ה"הוק". בעקבותיו הגיעו פאטונים, סקייהוקים, יסעורים, פאנטומים וטילים מסוגים שונים ומסוף שנות ה-60 ארה"ב כבר הייתה ספק הנשק העיקרי של ישראל. הסיבות למהפך ההדרגתי במדיניות ארה"ב הן רבות ומורכבות, אך ברור שהמעבר מהסכמה אמריקנית קמצינית למכר תול"רים בלבד ב-1959 להספקת פאנטומים בסוף 1968 היה חייב להיות הדרגתי ושמכר "הוק" היה תחנה חשובה בדרך ארוכה ומפותלת. לבסוף, האמברגו שהטיל נשיא צרפת אחרי מלחמת ששת הימים הצביע כי המעמד החשוב של ישראל מול התעשיות הביטחוניות בצרפת נשען על חולות נודדים. ברור למדי שרכש, לפני מלחמת ששת הימים, של עוד כמה טייסות מיראזיים לא היה משנה את רוע הגזרה.

5. מה אפשר ללמוד?

ראשית, לא לשים את כל הביצים בסל אחד. באירוע הנדון – החלטות הרמטכ"לים לסקוב וצור לא לבסס את יכולת היירוט רק על מטוסי קרב,

שמשמעותה שגם הלוחמה האווירית תתנהל כקרב משולב שבו ישתתפו מטוסים ומערכות הגנה אווירית משוכללות. לכאורה, עיקרון זה הוא מובן מאליו כשעוסקים בפיתוח תורות צבאיות, בניהול השקעות ובתחומי עשייה רבים. אבל ההיסטוריה מגלה כי תמיד קיים פיתוי חזק להתעלם ממנו, ולא רק בניהול השקעות.¹⁶

שנית, האירוע מצביע על בעיה מובנית במטה הכללי של צה"ל (ולא רק שם), שמוחרפת בהקשר לנושאים טכנולוגיים בכלל ואוויריים בפרט. צידון תיאר את המצב בשנים שעמד בראש ענף אוויר 2, כשויצמן היה מפקד חיל האוויר: "במבנה הארגוני, המעוות שלנו, מפקד חיל האוויר הוא מקור הידע היחיד לרמטכ"ל, ובאמצעותו לממשלה, בכל הנוגע לתעופה צבאית. הוא מפקד זרוע וקצין מטה כאחד... ניגוד אינטרסים מובהק ההולך ומחריף ככל שרמת ההתמחות בחיל מעמיק ומקשה את ההבנה על הבלתי מקצועיים".¹⁷ הזינוקים בטכנולוגיות של מערכות הנשק לסוגיהן מאז שנות ה-60 מחריפה את הצורך בגופי תכנון מטכ"ליים, המאוישים על ידי מפקדים בעלי ידע טכנולוגי ומבצעי, שיהיו מסוגלים להתמודד עם דרישות החילות.

הצורך בגופים מקצועיים כאלה בלט בעוד אירועים הנוגעים לחיל האוויר שמאפיינת אותם הטיה נגד מערכות שאינן מופעלות על ידי טייס אנושי. מן המפורסמות הן התנגדות חיל האוויר לפיתוח מזל"טים בשנות ה-70, לפיתוח לוויינים צבאיים בשנות ה-80 ולפיתוח "כיפת ברזל" בשנות ה-2000. פחות ידוע הוא השימוש הלא מושכל שנעשה במל"טים במלחמת יום הכיפורים וההתנגדות לפיתוח טילי קרקע-קרקע בעבור כוחות היבשה.

ייאמר במפורש כי הצורך בפיתוח יכולות מטכ"ליות להתמודד עם נושאים טכנולוגיים מורכבים קיים לא רק בהקשר לחיל האוויר. הוא נוגע במיוחד ללוחמת סייבר (סב"ר - סביבת רשת), מערכות פו"ש, מודיעין, כלים בלתי מאוישים ועוד נושאים רבים אחרים שהתפתחו בדור האחרון.

¹⁶ על הרלוונטיות של הלקח יכולה ללמד גם הלחימה בסיני בימים הראשונים של מלחמת יום הכיפורים. המחסור שהתגלה בארטילריה, במרגמות, בחרמ"ש מודרני ובאמצעי תובלה לרק"ם הוא דוגמה כואבת לסטייה מהעיקרון.

¹⁷ צידון, שם, עמוד 352.

יש לקוות כי בשנות ה-2000, כשקצינים בכירים מחיל האוויר ממלאים תפקידי מפתח באגפי המטה הכללי, הדברים השתפרו לעומת שנות ה-60. אולם, הניסיון בארה"ב מלמד שגם אחרי מהפכת חוק גולדווסר-ניקולס (1986) שם, שבין השאר חיזקה את השילוביות במטות ובמפקדות, אין זה פשוט לעקור מהשורש דפוסי חשיבה צרים ונאמנויות חלילות.

אירוע יבשתי: התגוננות באמצעות מוצבים מבוזרים ("מעוזים")

ב-8 בספטמבר 1968 פתחה מצרים במלחמה מסוג שהיה חדש לגמרי לצה"ל – מלחמת התשה. הקו על גדות תעלת סואץ הופגז קשות, ועשרות רבות של לוחמים נהרגו ונפצעו. בה בעת, בחסות החשכה וההפגזות צלחו לוחמי קומנדו מצרים את התעלה, הטמינו מוקשים, הניחו מארבים ואף תקפו מוצבים וגרמו בכך לאבדות נוספות. החידוש במלחמת ההתשה היה נעוץ בשילוב קטלני, שכמותו לא הכיר צה"ל בעבר: אש ארטילרית עזה ופשיטות הקומנדו שבאו מצבא מדינתי, נחוש ומצויד כהלכה; היקפן היה גדול לאין שיעור מהתקריות שהתרחשו בגבולות עם ירדן ועם סוריה, לפני מלחמת ששת הימים, ובבקעת הירדן ובעמקים, אחרי מלחמת ששת הימים. משיקולים מדיניים וצבאיים כאחד נקבע שיש להפגין נוכחות על גדות התעלה ושאינן לסגת מזרחה ממנה; דהיינו, לשבת על קו המים ולא להתרחק מעבר לטווח הארטילריה המצרית. נוסף על כך, מאותם שיקולים גם הוחלט לא לנסות להרחיק את האש המצרית על ידי כיבוש הגדה המערבית של התעלה. יתר על כן, פעולות הגמול שצה"ל ביצע, תחילה הרס ערי התעלה ובהמשך פשיטות בעומק מצרים, לא הרתיעו את נאצר ולא הפסיקו את האש (אף כי הם גרמו לו מבוכות רבות). ככל שהזמן עבר התגברה ההבנה כי מדובר בלחימה כואבת שעתידה להימשך זמן רב, חודשים ארוכים ואולי אף שנים, ושאי אפשר לסיימה בשיטת "זבנג וגמרנו".

ההפגזות וחדירות הקומנדו היו מרכיב חשוב באסטרטגיה לסילוק צה"ל מסיני: הן היו חלק מהמאמץ הסובייטי-ערבי להביא לנסיגת ישראל על ידי חימום מתמיד של הזירה, שנועד, בין השאר, לגייס את תמיכת ארה"ב בנסיגה, כפי שאירע אחרי מלחמת סיני. כמו כן, האבדות שגרמה ההתשה, בדם ובדמים, היו אמורות לרכך את התנגדות ישראל לנסיגה. ההתשה גם

נתפסה אצל המצרים כשלב שיכין את צבאם למלחמה כוללת ולכיבוש סיני מחדש, אם הלחץ הבין לאומי לא יצליח, והיא גם שירתה את השלטון בחזית הפנימית. היה בה משום היענות לשאיפות הנקם של הצבא ושל העם, שרצו למחות את חרפת התבוסה במלחמת ששת הימים.

עד ספטמבר 1968 צה"ל היה פרוס במערב סיני ב"קו דק של חקיי" – כוחות מעטים והתבצרות מינימלית – ולכן מיד עם פרוץ ההפגזות נקט המטכ"ל בצעדים של עזרה ראשונה: תגבור הכוחות, הרחקת חלקם מעבר לטווח הארטילריה המצרית, נוהלי קרב חדשים וכיסוי המוצבים עוד בשכבות עפר. ב-26 באוקטובר הפגזו המצרים שוב וגם הפעם נפגעו עשרות רבות של לוחמינו. אחרי ההפגזה השנייה התגברה במטכ"ל ההבנה כי אין די בצעדים שכבר ננקטו ולכן צה"ל חייב להיערך לסוג החדש של מלחמה. כאן נסתפק בבחינת הלמידה והתגבשות המענה של צה"ל בשלב הראשון, המכוון, של מלחמת ההתשה, עד יולי 1969, המועד שבו הוכנס חיל האוויר למערכה.

כפי שנראה להלן, השינוי בנסיבות המדיניות והצבאיות אחרי מלחמת ששת הימים אילץ את המטכ"ל לעדכן את תפיסת הביטחון ולהתאימה למציאות החדשה. המעבר מהחשיבה ההתקפית, שהייתה בלב השיח הצבאי במשך עשרים שנים, למלחמת החפירות שפרצה בסתיו 1968 לא היה פשוט ולווה בוויכוחים נוקבים שלא תמיד הוצגו כהלכה בהיסטוריוגרפיה של התקופה (כאן נתבסס בעיקר על מקורות תקופתיים ונימנע מלעשות שימוש בתובנות שהופקו אחרי מלחמת יום הכיפורים).

1. השיקולים המדיניים

בתקופה שאחרי מלחמת ששת הימים לשיקולים המדיניים היה תפקיד חשוב בהחלטות על התוכניות להגנת סיני ועל ההשקעות בהתגוננות שנגזרו מהן. ייאמר מיד שבסוגיות המדיניות לא היו חילוקי דעות של ממש בין הממשלה למטכ"ל, שמצא היגיון צבאי רב בהנחיות המדיניות. ההנחיה הראשונה הייתה לא לזוז מהתעלה אלא אם יושג הסכם מדיני והיא הייתה מקובלת על המטכ"ל, שהרגיש בנוח להתפרס אחרי מכשול מים ברוחב 180 מטרים. כך גם כמעט שלא היה ערעור על ההנחיה השנייה, לשמור על הסטטוס קוו בתעלה ולא ליזום פעולות התקפיות להרחקת האש על ידי כיבוש שטחים ממערב

לתעלה. הנחיה זו נבעה מחשש מהתערבות כוחות סובייטים, אם צה"ל יסכן את משטרו של נאצר, וחשש שחימום התעלה יקרר את ארה"ב, שנרתעה מעימות עם הרוסים בשל הבוץ הווייטנאמי. לשיקול האמריקאי היה פן נוסף, החשש שארה"ב לא תספק את הפאנטומים והסקייהוקים, שהביא להחלטה לא להפעיל את חיל האוויר לדיכוי האש המצרית (עד יולי 1969). גם הצורך לא לסכן את רכש מטוסי הקרב היה משותף לממשלה ולמטכ"ל.

נוסף על כך, הממשלה וצה"ל היו חייבים לשקול את השפעת המלחמה החדשה על החוסן הלאומי. אפשר לומר שאחרי התרוממות הרוח שהביא הניצחון במלחמת ששת הימים, הציבור בישראל שקע בדכדוך, מפני שהוא לא ציפה לעוד מלחמה ולאבדות כה רבות בחזית המזרחית ובתעלה. הציבור תוסכל מכך שהארץ לא שקטה אפילו לא ארבעים ימים והתמשכות ההתשה והצטברות הנפגעים בשתי החזיתות יצרו אווירה קשה. על כן התגבר הצורך לעשות ככל האפשר כדי לחסוך באבדות בכל דרך: בביצור הקווים במזרח ובמערב, בשימוש ברק"ם לפטרולים, בהסבת טנקים לפינוי נפגעים, בהצבת רופאים במעוזים, ברכש שכפ"צים אישיים ועוד.

2. השיקולים המבצעיים-כלכליים

המשמעות המבצעית של ההנחיות המדיניות הייתה שבמלחמת ההתשה צה"ל היה "תקוע" על גדות התעלה, חשוף למצרים: הוא אינו רשאי (ורוצה) להתקדם אל מעבר התעלה וגם לא לסגת מזרחה. יתר על כן, הסד"כ הארטילרי של צה"ל היה קטן, בסדר גודל, מזה המצרי ולא היה מסוגל להשתיק את ההפגזות (לדברי חיים בר-לב, היחס בין הקנים שלהם ושלנו היה 1:20 או 1:30, ואיש לא הציע לשנות את מבנה הכוח ולסגור את הפער מול הארטילריה המצרית). המטכ"ל הבין שהמצב הקשה והבלתי מוכר הזה היה צפוי להימשך זמן רב. ולכן צה"ל נערך לשהייה ממושכת על התעלה תוך היערכות לשני סוגי איומים. הראשון, מלחמה כוללת שתפתח ביוזמה מצרית שמטרתה לכבוש מחדש את סיני. השני, מלחמה מוגבלת, שנאצר כינה "מלחמת התשה", בדמות הפגזות כבדות ופשיטות קומנדו על הגדה המזרחית, שיכולות להתפתח למחטף קרקעי (היערכות צה"ל כוונה גם לתרחישי ביניים, השתלטות על שארם-א-שייח או על צפון סיני, אך בשל קוצר היריעה לא נעסוק בהם).

בסעיף זה יתוארו השיקולים של צה"ל להשקיע בהתגוננות בקו התעלה בששת החודשים הראשונים של מלחמת ההתשה, בין תחילת ספטמבר 1968 (מועד ההפגזה הראשונה) ועד תחילת מארס 1969 (מועד כניסת ההתשה לשלב האינטנסיבי והרצוף).¹⁸ יש עניין מיוחד בלמידה שהתגבשה בתקופה זו ובהתלבטויות שליוו אותה, ולעקוב אחרי ההתנתקות ההדרגתית של המטכ"ל מזיכרונות מלחמת ששת הימים ומתפיסת הביטחון הקלסית.

נוסף על צעדי עזרה ראשונה שננקטו מאז חודש ספטמבר, המטכ"ל נערך במהירות, בכמה ערוצים, לסוג הלחימה החדש. צוות תכנון רב-חילי בראשות תא"ל אברהם אדן, סגן מפקד גייסות השריון, הכין תוכנית חדשה ומקפת להגנת סיני (תוכנית "מעוז") שנכנסה לביצוע מיד, עוד לפני אישורה הסופי, כבר בדצמבר 1968. ההקמה המהירה של המעוזים הומרצה על ידי ידיעה מודיעינית שמצרים עומדת לפתוח במלחמה כוללת באביב 1969, מצד אחד, והתרומה שיוחסה למעוזים בבלימת הצליחה הצפויה, מצד אחר (ראו פרוטוקול ישיבת מטכ"ל, 21.11.1968, א"צ 10/10/2013). בתחילת מארס 1969 הסתיימה בניית השלב הראשון של קו בר-לב, מערך של 32 מוצבים ממוגנים היטב, חלקם ללחימה וחלקם רק להתרעה ותצפית. המוצבים, שכוננו "מעוזים", התאפיינו בהגנה אפקטיבית מפני ארטילריה, בגדרות ובמוקשים סביב להם, בדרכי הגישה אליהם ובעמדות ירי לצידם בעבור הטנקים שסייעו להגנת הקו. המעוזים נבנו כך שיוכלו לספק נוחיות סבירה ללוחמים שאיישו אותם, עניין לא פשוט בתנאים הקשים השוררים בסיני. מדובר בהשקעה של כ-52 מיליון ל"י, בקו התעלה, סכום לא מבהיל, השווה לעלות של 3 מטוסי פאנטום או 100 טנקי פאטון משודרגים, אך כמוהו לא הוציא צה"ל מעולם על ביצורים.¹⁹ חשוב להדגיש כי עלות המעוזים עצמם הסתכמה בכ-12 מיליון ל"י

¹⁸ בין נובמבר 1968 לתחילת מארס 1969, חדלה האש, באופן זמני, לאחר שמצרים נאלצה לארגן את הגנת העורף שלה, בעקבות הפשיטה המוצלחת של סיירת חטיבת הצנחנים על תחנות הממסר והגשרים באזור נגיע חמדי (מבצע "הלם"). בעבודה זו, כמו במסמכי התקופה ובהיסטוריוגרפיה, נקראת המלחמה המוגבלת בתעלה 'מלחמת ההתשה' ולעיתים גם בטי"ש.

¹⁹ התמחור הרטרופקטיבי של קו המעוזים בתחילת ההתשה איננו פשוט. מצד אחד, הנתונים שצוטטו אינם כוללים את מלוא העלות הכלכלית (ואפילו לא התקציבית) של אנשי הצבא הרבים ושל הכלים של חיל ההנדסה שעסקו בהקמה. מצד שני, בתקציב הקו מופיעים סכומים שצה"ל היה חייב להוציא בכל מקרה, גם אם הייתה נבחרת שיטה חלופית להגנת סיני. חשוב לציין שההוצאה הכבדה על קו בר-לב הייתה בחודשים שאחרי הפסקת האש,

בלבד ושהסכומים הנותרים הושקעו בסלילת דרכים ובתשתיות אחרות הנדרשות בקו הגנה.

"מעוז" של פיקוד הדרום הייתה תוכנית מערכתית להגנת סיני, במלחמה כוללת וגם בבטי"ש (ביטחון-שוטף), שהשתלבה בתכנית "סלע" המטכ"לית, והיו בה שיטת פריסה ולחימה, הקצאת כוחות והקמת תשתיות מבצעיות. היא הוכנה תחת שני אילוצים: הראשון, למנוע מהמצרים כל הישג, מדיני או צבאי, הן במלחמה מוגבלת והן במלחמה כוללת. השני, לחסך ככול האפשר בדם ובדמים: לצמצם למינימום האפשרי את האבדות של כוחותינו וגם את המשאבים הדרושים לאורך זמן להחזקת הקו (כוח אדם, שעות מנוע, דלק, חלקי חילוף וכו'). בין שני האילוצים היה קשר הדוק: אחרי מלחמת ששת הימים צה"ל נדרש להתמודד עם מלחמה מוגבלת אך אינטנסיבית, ובו בזמן גם להתכונן למלחמה כוללת. לפיכך, הצורך לחסוך בכוח בתעלה הפך להנחיה מרכזית, מה גם שבאותה עת הוטלו על צה"ל עוד משימות תובעניות רבות: הלחימה בחזית המזרחית, שליטה בשטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים וניהולם, לחימה בטרור בתוך גבולות הקו הירוק ומעבר לים, הגדלת הסד"כ ושכלולו, פיתוח יכולות חדשות (תקיפות מוסקות בעומק, החפות מאגפות, צליחה, איסוף מודיעין, הגנת אב"כ), שינויים ארגוניים, הקמת תשתיות מבצעיות לסלילת דרכים וגם הקמת תעשיות ביטחוניות. המטכ"ל הבין כי ממדי הזמן של ההתשה האינטנסיבית יכולים להיות ארוכים לאין שיעור מאלה שצה"ל הכיר בעבר ודרש שפעילויות הבטי"ש לא תפגענה יתר על המידה בהכשרות ובאימונים וגם לא תשחקנה את הסד"כ המיועד למלחמה כוללת. אדן תיאר בזיכרונו את האילוץ שהנחה את תוכנית "מעוז": "הרצון להשקיע "בתעסוקה מבצעית כוחות קטנים ככל האפשר" כדי שנוכל "לאמן את מירב הכוחות ללא הפרעה ולשחוק פחות טנקים ופחות תותחים [וגם פחות זחל"מים ("זחל משוריין"), שבהם היה מחסור קריטי] ולשמר את

באוגוסט 1970, עת הוצאו 150 מיליון ל"י לחיזוק הקו והיא שהביאה ל"התעשרות הקבלנים" הידועה לשמצה. נתונים אלה הם אומדן גס ויעידו על כך דברי חיים לסקוב, שבישיבת ועדת אגרנט ביום 10 בינואר 1974 נקב ב-250 מיליון ל"י כעלות הקמת הקו וספרו של אברהם זהר שנקב ב-300 מיליון ל"י. בכל מקרה, נתונים אלה קטנים בסדר גודל מהמספרים המופרכים שבהם נקבו דוד ארבל ואורי נאמן ושהגיעו לכדי שווי ערך של 100 מטוסי קרב ו-1,000 טנקים, דהיינו למעלה מ-2,000 מיליון ל"י. ראו ארבל ונאמן, **שיגיון ללא כיפורים**, עמוד 150. ראו גם שמיר, **תולדות חיל ההנדסה**, עמודים 79-91.

הכוחות". הפתרון שנבחר – מעוזים "סטטיים" ואמצעי התרעה – **ולא** מסך התרעה נייד ומשוריין בתוספת מארבים.²⁰

במאמר מוסגר ייאמר שאדן ניסח את דבריו במונחים צבאיים, אך הוא היה יכול לנסחם גם במונחים הכלכליים האלה (לאדן היה תואר ראשון בכלכלה מטעם האוניברסיטה העברית): הקמת הקו התבצעה באמצעות "גורמי ייצור" שבהם, יחסית, לא היה מחסור: גורמי בינוי והנדסה אזרחיים וכוח אדם לא מקצועי (טירוניס וסוגי מילואימניקים). כמו כן, נדרשו אמצעים מיוחדים להתרעה שאותם היה אפשר לרכוש בחו"ל או לפתח בארץ. מדובר בהשקעה חד-פעמית במעוזים שנועדה לחסוך משאבים המופעלים בבט"ש, ובעיקר לחסוך את שני "גורמי הייצור" שבהם הורגש מחסור חריף אחרי מלחמת ששת הימים: ראשית, חיסכון בלוחמים – המעוזים ואמצעי התרעה אפשרו להחזיק את הקו בפחות כוח אדם סדיר ומילואים. שנית, חיסכון ברק"ם (שעות מנוע, חלקי חילוף וזחלים) – המעוזים יצמצמו את היקף הפטרולים והתנועות המבצעיות (אף כי הם חייבו תנועה מנהלתית). המחסור במשאבים לבט"ש היה ברובו "ריאלי" ולא "פיננסי". דהיינו, בגלל ריבוי המשימות שהוטלו על צה"ל אחרי מלחמת ששת הימים, שרר מחסור קשה בלוחמים ולא דווקא בתקציב. זאת למרות הארכת שירות החובה ל-36 חודשים וגיוס המילואימניקים לתקופות שבין 30 ל-60 ימים בשנה. ימי תעסוקה מבצעית רבים נשאבו לבט"ש תוך פגיעה באימונים ובהכשרות, הן של הסדיר והן של המילואים, ותוך פגיעה מתמדת במוכנות הרק"ם והציוד בימ"חים (מלחמת ששת הימים אומנם העניקה ניסיון מבצעי רב אך ככל שהזמן עבר התגבר הצורך לחזור ולהשקיע באימונים והכשרות).

הפרוטוקולים של ישיבות המטכ"ל בסתיו 1968 מגלים כי לדעת הכול העמידה במלחמת ההתשה מחייבת למגן כהלכה את המוצבים הקיימים ואף להגדיל את מספרם. אפילו האלופים ישראל טל ואריאל שרון אמרו כי לצורך הבט"ש "היא [תוכנית "מעוז"] יפה מאוד" וכי "נעשתה עבודה יסודית מאוד".²¹

²⁰ אדן, על שתי גדות הסואץ, עמוד 49.

²¹ ישיבת המטכ"ל, 19 בדצמבר 1968, מצוטט אצל אמנון רשף, לא נחדל!, עמודים 33-34. לפי סקל "הספרות שעסקה ועוסקת בוויכוח במטכ"ל על שיטת ההגנה הגזימה בחילוקי הדעות והמעייטה בהסכמות", הסדיר יבלום?, עמודים 32-43.

חשוב להדגיש כי בתהליך הלמידה האלופים עסקו לא רק בהגנה אלא גם בייזום מענה התקפי לתקריות שיזמו המצרים. כנגזר מתפיסת הביטחון הקלסית, צה"ל ביצע כמה וכמה פעולות גמול שנועדו להרתיע את נאצר – הפגזת מטרות ערכיות בערי התעלה והחרבתן, פשיטות ומארבים מעבר לתעלה, פשיטות עמוקות ללב מצרים ועוד. אבל במטכ"ל לא הייתה אשליה שאלה יפסיקו את ההפגזות וגם לא נשקלה הגדלת הסד"כ הארטילרי וניסיון לעצור את ההפגזות באמצעות אש נגד סוללות.

המחלוקת בין האלופים פרצה בהקשר לרב-משימתיות של ההשקעות בקו בר-לב, שנועדו לשני סוגי לחימה, השונים במהותם: הראשון, מלחמה מוגבלת המתנהלת בהווה, שעלולה להימשך זמן רב. השני, מלחמה כוללת עתידית, שבה צה"ל יצטרך לבלום רק בעזרת הכוח הסדיר הפרוס בסיני, לפני שהוא יוכל לתקוף בעזרת אוגדות המילואים ולהכריע.

הגלגול הראשון של העמדה האופוזיציונית של טל ושרון עסק בשני סוגי הלחימה והושמע בדיונים שנערכו מיד אחרי ההפגזה הראשונה (בספטמבר 1968) ובהם שרון הציע לפנות את המוצבים שעל התעלה ולהקים קו חדש במרחק 30 ק"מ מזרחה, מעבר לטווח הארטילריה המצרית. הוא הציע לבצע את הבט"ש באמצעות טנקים: מיעוטם על גדת התעלה ורובם מאחור, במרחק 10–20 ק"מ מזרחה. שרון ייעד לחי"ר רק את ההגנה על ה"פקקים" שמאחורי הקו, על מיצרי המתלה והגידי. בר-לב דיווח למשה דיין על הצעת שרון ואמר שהוא מתנגד לה ושלהתנגדות שותפים חברי המטכ"ל (לדבריו, שרון היה "בבדידות מזהרת"). דיין קיבל את דעת בר-לב ואמר כי בבט"ש יש חשיבות למוצבים בתעלה המאוישים על ידי לוחמי חי"ר וכי לפינוי המוצבים יהיה "אפקט הפגנתי שלילי". עם זה, הוא לא שלל את האפשרות שבמלחמה כוללת יהיה עדיף לפנות את המוצבים ולנהל קרב השמדה באמצעות השריון.²²

השלב השני במחלוקת היה בנובמבר 1968, אחרי ההפגזה הקטלנית באוקטובר, כשהמטכ"ל הנחה את אדן ואת צוות התכנון לקיים נוכחות מתמדת בקו התעלה ולמגן היטב את המוצבים. באותה עת התמקדה המחלוקת בתרומת המעוזים לבלימת הצליחה במלחמה כוללת, אך היו לה

²² ראו רשף, שם.

השלכות על ההשקעות בהתגוננות לצורכי הבטי"ש. בשלב זה טל ושרון חלקו למעוזים שבחים על תרומתם הצפויה בבטי"ש, אך הוסיפו שהם לא יועילו כלל בשלב הבלימה במלחמה כוללת. הם הציגו תרחישים קשים שעל פיהם אפילו המעוזים המשוכפ"צים והמושקעים לא יעמדו בפני האש המשמידה שתקדים את תחילת הצליחה. נוסף על כך, הם הצביעו שספיקת האש של המעוזים כלפי התעלה תהיה נמוכה מאוד ולא תצליח לעצור את הצליחה.

בר-לב לא קיבל את דעתם (שנדחתה גם על ידי אדן וישעיהו גביש, מפקד פיקוד הדרום) והסביר, ראשית, כי התרחישים של טל ושרון על השמדת המעוזים בהפגזות המקדימות הם מוגזמים. שנית, עצירת הצולחים תיעשה בעיקר על ידי הטנקים הפרוסים בשלושה קווים, ומטוסי קרב, והם יסתייעו באש שייצרו אשכולי המעוזים שנבנו, על ששת צירי החדירה לעומק סיני. במילים אחרות, לפי תפיסת בר-לב המעוזים אומנם ישתתפו בבלימת הצליחה המצרית ויתרמו לה, אך את עיקר המלאכה יעשו הטנקים והמטוסים. אף שכבר לא הייתה מחלוקת בדבר התועלת במוצבים מבוצרים היטב במלחמת ההתשה הרי דעת טל ושרון הייתה שלא צריך להשקיע כסף רב במיגון המעוזים. הם טענו שלצורכי הבטי"ש יספיקו מעוזים בעלי שני בונקרים בלבד (ולא ארבעה, כפי שהציע צוות התכנון) או בונקרים הממוקמים "כעמדות אחוריות" (באחורי הסוללה ולא בחזיתה). הם גם סברו כי לא צריך להשקיע במגדלי תצפית ושאפשר להפחית בהשקעות במיקוש ובגידור. עמדתם הייתה שאפילו מעוזים 'רזים' יענו על צורכי הבטי"ש ושמעוזים גדולים ויקרים לא יתרמו לבלימת הצליחה; את הבלימה יעשו הטנקים שיתמקמו בקו הראשון ואלה שבעתודה. בעמדת טל ושרון תמכו התא"לים, רפאל איתן, קצין הצנחנים הראשי, אשר לוי, ראש מטה פיקוד הדרום ויצחק חופי, עוזר ראש אג"ם.²³

בר-לב לא קיבל את דעת המתנגדים בגלל שילוב של שיקולים כלכליים ומבצעיים: ראשית, הוא חישב ומצא שהתבססות על המעוזים הרזים, שהציעו המתנגדים, תחסוך רק אחוזים בודדים מהתקציב, משום שרוב

²³ המעוזים הרזים והזולים שהציע שרון, שהוא כינה "מצדיות", נדחו גם בגלל שמיונם התבסס על יציקות בטון, ולכן לא היה אפשר להקימם בלוח זמנים קצר ותחת אש.

ההוצאות אינן קשורות קשר ישיר למספר הבונקרים במעוז – כגון התשתיות הלוגיסטיות של המעוזים, הדרכים שיש לסלול, מערכות הקשר והתצפית ועוד. שנית, חשוב לשמר את האפשרות להיערכות לקראת מלחמה, להכניס כוחות חי"ר גדולים יותר למוצבי הקו, מפני שלדעתו למעוזים הממוקמים על דרכי הגישה לעומק סיני יהיה תפקיד חשוב – הן בהרתעת המצרים והן בבלימת הצליחה, אם ההרתעה תיכשל (הוא לא סבר שתפקיד המעוזים להיות בסיס מוצק להכנות לצליחת כוחותינו לתוך מצרים). יש לזכור כי הערכות המודיעין באותה עת היו כי במלחמה הכוללת ישאפו המצרים לכבוש את סיני ולפחות את השטח שבין התעלה לקו המעברים. לפיכך, למוצבי הלחימה על הצירים המובילים לתוך סיני נועד תפקיד חשוב בהגנה.

גישת בר-לב הייתה מעשית, הוא סבר שהמעוזים יספקו מענה טוב בהתשה וגם יאפשרו עוד דרכי פעולה לכוחותינו במלחמה כוללת. לדעתו, המעוזים יוכלו לפתור היטב בעיית בט"ש דחופה וסביר שהם גם יסייעו לבלימה, לטנקים ולחיל האוויר, במלחמה כוללת, שלא הייתה צפויה בעתיד הקרוב. מה גם שעד שתפרוץ מלחמה כוללת יהיה אפשר לטפל בנקודות התורפה של המעוזים, בעזרת אמצעים מיוחדים מסוגים שונים, וגם להגדיל את ספיקת האש שלהם.²⁴

על הגמישות המחשבתית של בר-לב אפשר ללמוד גם מההתפתחות הבאה. בעיצומה של ההתשה, כחצי שנה אחרי שהוקם קו המעוזים, ביקש פיקוד דרום להוסיף מעוזים, במרחק 1,000 מטרים מהתעלה, כדי ליצור עומק לקו. בר-לב דחה את הבקשה מטעמים תורתיים ומעשיים. הוא אמר כי העומק לא יסייע לבט"ש וכי גם במלחמה כוללת תוספת המעוזים לא תתרום לבלימה מפני שאת "העומק" יספקו הטנקים ולא עוד מוצבים. הוא אמר כי אפשר להצדיק הקמה של עוד מעוזים רק לצורכי תצפית או באזורים שגישת הטנקים קשה. לדעתו, הקמת המעוזים הנוספים, בוודאי כאשר היא נעשית תחת אש, איננה מוצדקת, לאור התועלת המוגבלת הצפויה להם.²⁵

לסיום, נזכיר את הנגזרת הסד"כית שעלתה בדיונים על הגנת סיני, בשלב הבלימה, על ידי הכוחות הסדירים. הגבולות החדשים והרחוקים של התקופה

²⁴ תיק "מעוז", קד"ם רמטכ"ל, 4 ו-7 בנובמבר 1968, א"צ (ארכיון צה"ל) תיק 315-717/1977.

²⁵ סיכום דיון אצל הרמטכ"ל, 19 בספטמבר 1969, א"צ תיק 34-829/1971.

שאחרי מלחמת ששת הימים והצטברות הדיוויזיות המצריות לאורך התעלה חייבו להגדיל את הכוח הסדיר הפרוס מול המצרים. הכוח הסדיר המשוריין לפני מלחמת ששת הימים מנה בעיקר את חטיבה 7 ואחרי המלחמה נוספו בהדרגה חטיבות 14 ו-401, שנפרסו במערב סיני. בפרוץ מלחמת ההתשה חטיבה 7 הייתה פרוסה בגולן ותגבור מיידי של מערב סיני בעזרת סדירים היה אמור להתבצע על ידי הגדודים של בית הספר לשריון (לימים חטיבה 460) שהיה אפשר להורידם לקו תוך 12–14 שעות. בדיונים בתוכנית "מעוז" טען טל שלשלב הבלימה יידרשו כל הטנקים הסדירים, כ-300 טנקים, ושאת הטנקים של עוצבות העתודה יש להפעיל רק לביצוע מתקפה נגד הכוחות שיחדרו את ההגנה של חטיבות 14 ו-401. לדבריו, רק בדרך זו יהיה אפשר למנוע מהמצרים הישגים של ממש לפני הגעת חטיבות המילואים. כך נולד, בסוף שנת 1968 ותחילת 1969, מספר הקסם של 300 טנקים שליווה את התכנונים ואת משחקי המלחמה עד מלחמת יום הכיפורים.²⁶

3. סוף דבר – הקמת קו בר-לב

בתחילת מלחמת ההתשה צה"ל פעל כארגון הלומד במהירות – הוא מצא מענה לאתגרים שהציבו בפניו המצרים, תוך קביעת סדרי עדיפויות נכונים, בתקופה שבה נוצר פער גדול בין ריבוי המשימות וכובד המשימות שהוטלו עליו ובין המשאבים שעמדו לרשותו. המטכ"ל העריך נכונה שלא צפויה בקרוב מלחמה כוללת מול מצרים והקדיש משאבים רבים לבטי"ש בשתי החזיתות, תוך שהוא משתדל להמשיך לאמן ולהכשיר את הכוחות למלחמה כוללת תוך מזעור שחיקת אמצעי הלחימה והציוד. מעוזי קו בר-לב אפשרו לצה"ל לקיים נוכחות על קו התעלה תוך השקעת משאבים נמוכה (יחסית). גם עיתוי ההיערכות בתעלה תאם את עקרון החיסכון בכוח – הקו תוגבר ובוצר רק אחרי שבסתיו 1968 התברר שלמצרים יש יכולות ורצון לבצע מחטף קרקעי בגדה המזרחית וכי "קו החקיי" שנפרס בתעלה הוא דק מדי.

²⁶ ראו תיק "מעוז", דיון אופרטיבי בחמ"ל, 19 בדצמבר 1968, אי"צ תיק 73-381/560. עמדת טל התקבלה רק בהדרגה מפני שהיא חייבה להוריד את חטיבה 7 מהצפון למרכז ישראל ולהתחיל להקים עוצבה סדירה של טנקים בצפון, שלימים התגבשה לחטיבה 188. כמו כן, היה צורך להוסיף לגדודי בית הספר לשריון מעטפת מסייעת ולוגיסטית, שתאפשר להם לפעול בחטיבה לכל דבר בעת מלחמה, ולהקים ימ"ח חטיבתי בביר-תמדה.

התפתחות מלחמת ההתשה, אחרי חידוש ההפגזות המצריות במארכ 1969 ועד להפסקת האש באוגוסט 1970, היא נושא מרתק נוסף של תחרות למידה שלא נעסוק בו. הזמן הרב שנמשכה המלחמה הביא לדינמיקה מחשבתית ומבצעית בשני צדי התעלה, שראויה ליריעה רחבה ונפרדת. כאן נסתפק באזכור השלבים האלה של המלחמה: ביולי 1969 החל צה"ל להפעיל את חיל האוויר כארטילריה מעופפת, לאחר שהתברר שהחזקת הקו הפכה לקשה מאוד למרות המיגון הטוב של המעוזים. בחצי השני של 1969 הרס חיל האוויר בשיטתיות את מערך ההגנה האווירית המצרית וכתש בהדרגה את הארטילריה המצרית בתעלה ובו זמנית ביצע פשיטות מוצלחות במצרים. בינואר 1970 החריפה ישראל את הלחימה והחלה בהפצצה אסטרטגית על העורף המצרי. ההפצצות היו בהיקף קטן אך הייתה להן משמעות מדינית רבה מפני שארה"ב התנגדה להן והמצרים הציגו אותן כעילה להפעלת דיוויזיית ההגנה האווירית הסובייטית (חטיבות טילי קרקע-אוויר מתקדם וטייסות מיגים) בצד המצרי. בעקבות כניסת הסובייטים הפסיק צה"ל לתקוף בעומק מצרים אך הגלגול מזרחה של מערכת ההגנה האווירית הסובייטית-מצרית נמשך עד הפסקת האש. במהלך השלב האחרון הופלו פנטומים על ידי ההגנה האווירית ומיגים עם טייסים סובייטים הופלו על ידי חיל האוויר.

ב-8 באוגוסט 1970 הסכימו שני הצדדים להיענות ליוזמת שר החוץ האמריקני ויליאם רוג'רס ולהפסיק את האש, ובלילה שבו נכנסה הפסקת האש לתוקפה הפרו אותה המצרים וקידמו סוללות טילי קרקע-אוויר לאזור התעלה. ישראל החליטה לא להגיב על ההפרה וארה"ב פיצתה את צה"ל בנשק מודרני ליבשה ולאוויר.

כאן נסתפק באזכור תמונת הניצחון שצייר בר-לב: "המצרים לא השיגו אף מטרה במלחמת ההתשה. הם לא השיגו אף לא פיסת קרקע אחת ולא תמיכה מדינית אשר תביא להם את התוצאה הרצויה להם. הם נאלצו להפסיק האש אחרי שבע עשרה חודשי לחימה [ממארכ 1969 עד אוגוסט 1970] בשעה שישראל השיגה את מטרתיה כולן. היא הצליחה למנוע מהמצרים הישג

ולסיים את המלחמה תוך היפגעות מינימלית בנפש. המצרים רצו לדחוק את צה"ל מתעלת סואץ אך זו נותרה בשליטתנו.²⁷

בראייה בדיעבד ניתן לטעון כי בסיבוב המכונה "מלחמת ההתשה" צה"ל ניצח בתחרות הנחישות והלמידה, ככל שמדובר בתחום המבצעי. לעומת זאת, הערכות המצב המדיניות היו בעייתיות. ישראל טעתה בהערכת הנחישות הסובייטית - מצרית לנוכח כתישת ההגנה האווירית ואחר כך גם תקיפת מטרות בעומק מצרים.²⁸ הממשלה והמטכ"ל לא העריכו שבריה"מ תשגר למצרים כוחות מבצעיים (להבדיל מיועצים), שלא יהססו להתנגש עם חיל האוויר ולנטל את יכולותיו. הטעות בהערכה נשענה על היעדר תקדים להפעלת עוצבות סובייטיות בלחימה מחוץ לגבולות בריה"מ. למרבית הצער, ישראל גילתה שמה שבריה"מ לא הייתה מוכנה לעשות בקוראה ובצפון וייטנאם מול מתקפות אמריקניות היא עשתה במצרים מול מתקפות חיל האוויר הישראלי. הטעות בהערכה המדינית לא הביאה את ישראל לעברי פי פחת, שכן כפי שציין בר-לב, צה"ל הצליח להתיש את המצרים ובאוגוסט 1970 נחתם הסכם הפסקת אש, אחרי ששני הצדדים היריבים הותשו כהלכה ואחרי שבריה"מ וארה"ב לחצו, כל אחת מטעמיה ועל בעלת בריתה, להסכים להפסקת אש.

אבל נראה שבתקופה שמהפסקת האש עד לפרוץ מלחמת יום הכיפורים תחרות הלמידה נטתה לצד מצרים, שהפיקה את הלקחים האסטרטגיים, המערכתיים והטקטיים ממלחמת ההתשה ונערכה כהלכה למלחמת רמדאן, זאת לעומת צה"ל, שהגדיל ושכלל את הסד"כ, אך לא הכין את שיעורי הבית כראוי. אלוף (בדימוס) אמנון רשף תיאר את הקיפאון התכנוני של צה"ל: "המסקנה היחידה המתבקשת היא כי פקודות המבצע 'שובך יונים' ו'סלע' לא היו תכניות הגנה במשמעות העמוקה והרחבה של תכנית מבצעית. היו אלה פקודות סתמיות, נבובות וחסרות תוכן אמיתי. הן חסרו את המרכיבים

²⁷ בר-לב, 'המלחמה ומטרותיה על רקע מלחמות צה"ל', 266. אלה הדברים שנשא בר-לב בשנת 1978 בפני חניכי המכללה לפיקוד ומטה. האלוף טל, ראה את הדברים בצורה אחרת וטען כי במלחמת ההתשה נכשלו חילות היבשה בהתמודדות עם צבא מצרים ולכן חיל האוויר נאלץ לבוא לעזרתם. לדבריו התוצאה של "הכשל הקדמוני" הזה הייתה הקמת מערך ההגנה האווירית הכבד של המצרים שעליו נשחק חיל האוויר בתחילת מלחמת יום הכיפורים. ישראל, **ביטחון לאומי**, עמודים 151-156.

²⁸ אדמסקי, **מבצע קוקז**, עמודים 34-47. המחקר מעלה שהחלטה הסובייטית להתערב נפלה כבר בסוף 1969, לפני ההפצצות בעומק מצרים, שהחלו בינואר 1970.

הבסיסיים המהווים חלק בלתי נפרד מתכנית ההגנה. דרכי פעולה של האויב היו ידועות ובהירות, ועל רקע זה, התכניות לא כללו ניתוח שטח מקצועי מעמיק של מרחב הלחימה, וכפועל יוצא את קביעת 'השטחים החיוניים', 'שטחי המפתח', 'שטחי ההשמדה' ועוד. לא היה בהן עומק שיאפשר את ניהול ההגנה. לא הייתה בהן כל הגדרה מהו 'קו העצירה'. לא הייתה כל תכנית להתקפות-נגד, וחמור מכל-הן לא היו מעשיות.²⁹

יש הסבורים כי השיפוט של רשף, המייצג דעת רבים, הוא קיצוני מדי וכי הסיבות העיקריות לכישלונות בסיני בפרוץ מלחמת יום הכיפורים הן אחרות (הכשל המודיעיני וההפתעה, בעיית חיל האוויר, מבנה הסד"כ, תפקוד מפקדים בכירים, היקף הכוחות הפרוסים ועוד). כאן לא ניכנס לעומק הסוגיה אלא נסתפק בהדגשה כי בין תום מלחמת ההתשה לבין פרוץ מלחמת יום הכיפורים חלפו שלוש שנים תמימות, תקופת זמן ארוכה דיה כדי לבחון מחדש ולעומק את התוכניות להגנת סיני במלחמה כוללת וגם כדי להתנתק מהתפיסות שנועדו למלחמה מוגבלת. בייחוד היה חשוב לבדוק את התוכנית המפורטת הממוקדת בשלב הבלימה על ידי הסדיר דבר שלא נעשה כראוי, כפי שכתבו ועדת אגרנט ורבים אחרים.

4. מה אפשר ללמוד מהשתלשלות האירוע?

הלקח הראשון שאפשר להפיק הוא חיובי: האירוע מצביע על הצלחת המטכ"ל בקביעת סדרי עדיפויות נכונים בתקופה לחוצה מאוד ועל המהירות הרבה שבה גובשה תוכנית "מעוז" ובוצעה. אחרי מלחמת ששת הימים היה מצב מסוג חדש שחייב את צה"ל לנהל מלחמת התשה בשתי חזיתות ולהתכונן למלחמה כוללת מסוג חדש (חדש משיקולי זמן ומרחב ובגלל מגבלות מדיניות).

מתיאור האירוע עולה שסדר העדיפויות של הרמטכ"ל בר-לב היה נכון. הוא נתן עדיפות ראשונה לפתרון בעיית הבטי"ש בתעלה ובהנהגתו הוקם קו מבוצר, תוך זמן קצר להפליא, שסיפק הגנה סבירה לכוחות והרתיע את המצרים מניסיונות להשתלט על מאחזים ממזרח לתעלה. ההיערכות החדשה כללה

²⁹ רשף, שם, עמוד 56.

בנוסף למעוזים ולתשתיות, גם הקמה ופריסה של כוח סדיר במערב סיני בהיקף שהלם את המצב החדש.

בד בבד, הוא דאג לשפר את ההכנות למלחמה כוללת: להתמיד בהכשרת הכוחות ובאימונם, להגדיל את הסד"כ, לשכלל את אמצעי הלחימה ולפתח שיטות לחימה חדשות (לצליחה, החפה ופשיטות בעומק ואפילו להגנת אב"ד). כל אלה נושאים שאי אפשר לבנותם בהינף קולמוס. בר-לב ראה בקו המעוזים מערכת דו-תכליתית, כזאת שהכרחית להתשה וגם מועילה במלחמה כוללת. הוא לא קיבל את עמדת שרון וטל שהמעוזים לא יתרמו לבלימה וטען שהיערכות נכונה שתשלב כוחות שריון ניידים, עם מטוסי קרב ועם חי"ר במעוזים תסכל בוודאות את ניסיונות הצליחה של המצרים.

צודקים הטוענים שהתוכניות והתרגילים שמו דגש על שלב הצליחה לעבר מצרים ועל הכרעת צבאה ממערב לתעלה. אולם אפשר לתת לבר-לב ולאדן ליהנות מהספק ולשער שהזנחת תוכניות ההגנה, באותה עת, מבטאת יותר מכול הערכה כי בתקופה הקרובה לא צפויה מלחמה כוללת (קשה לטעון שהשניים לא הבינו את היתרונות של "הגנה ניידת"). על פי השערה זו, הצרכים הדחופים של התגוננות במלחמת ההתשה מיקדו את תשומת הלב המטכ"לית בהקמת קו בר-לב ותפעולו בפשיטות עמוקות (ומאז יולי 1969 גם בהפעלת חיל האוויר) והם דחו את הכנת התוכניות המפורטות להפעלת הקו בעת מלחמה כוללת. השערה זו מאפשרת לתרץ מדוע לא הוכנו תוכניות הגנה מפורטות למלחמה כוללת עד אוגוסט 1970, אף שאין בה כדי להסביר מדוע הן לא הוכנו בשלוש השנים שעד פרוץ מלחמת יום הכיפורים.³⁰

ביקורת זו מתעצמת לנוכח העובדה כי בממד הפיזי צה"ל נערך היטב למלחמה כוללת. הסד"כ גדל מאוד, הכוחות התאמנו כראוי ואמצעי הלחימה השתכללו

³⁰ ראו תיאור משחק מלחמה "מהלומה" בינואר 1971, משחק מלחמה "איל ברזל" ביולי אוגוסט 1972 ותוכניות "שובך יונים" ו"סלעי" אצל רשף, שם, 62, 74 וגם אצל סקל, שם, 79-53. מאיר פינקל חקר לעומק את ההשפעה המזיקה של דפוסי הלחימה שנלמדו בבטי"ש על היכולות במלחמה כוללת והגיע למסקנה שבכל הנוגע לאימוון הלוחמים והגדלת הסד"כ ושכלול "פעילות הבטי"ש [אחרי מלחמת ששת הימים] לא פגעה בהכנות למלחמה [כוללת]. עם זה, גם הוא (כמו דו"ח ועדת אגרנט ורבים אחרים) מצביע על נסיגה שאירעה בתחום התורתי, כגורם שפגע בתפקוד צה"ל במלחמת יום הכיפורים. פינקל, "המתח בין הצלחות בבטי"ש לסיכון שבהנחתם יכולות במלחמה", 79-98. שימו לב שבשלוש השנים שקדמו למלחמת יום הכיפורים הארץ שקטה (יחסית), בחזית המזרחית והמערבית, והבטי"ש שוב לא שלט על הקשב של המטכ"ל.

באופן ניכר, בעיקר בשל "הפיצוי" שארה"ב העניקה לישראל על קידום ההגנה האווירית המצרית. כל שחסר היה מאמץ תורתי לבחינה מחדש של תוכניות ההגנה, והתאמתן לתורת הלחימה המצרית החדשה, בעיקר בתחום הנ"ט וההגנה האווירית – מאמץ שלא עולה כסף ואיננו מוגבל על ידי אילוצים מדיניים, כלכליים או אחרים.

הלקח השני קשור לצורך לאתגר מדי פעם מוסכמות ולברר האם עדיין קיים צורך בהשקעות שנעשו בעבר באמצעים ובתורות. תעיד על כך הסוגיה הכאובה של הלחימה על המעוזים וסביבם בתחילת מלחמת יום הכיפורים. רבים רואים בנושא את אחד הכשלים החמורים של המלחמה ואפשר להצביע על הטיה מחשבתית שיטתית, העלולה להביא לכשלים דומים גם בעתיד.³¹ הניסיון בתחומים רבים מעלה שנפש האדם מתקשה "למחוק השקעות" שכבר אינן רלוונטיות מפני שבמחיקה יש משום הודאה בטעות שנעשתה בעבר וייאוש מתקווה שאי פעם ההשקעה תצדיק את עצמה. כך, בעולם הצבאי עולה מדי פעם הטיעון 'שלא יעלה על הדעת לסגת משטח שהלחימה עליו עלתה בדם רב' (למשל, מחצי האי גליפולי במלחמת העולם הראשונה). באופן דומה מהססים משקיעים למכור מניה שרכשו בדמים רבים, אף על פי שהחברה שהנפיקה אותה נקלעה למשבר (התופעה של ירידת שווי של נכס או של התדרדרות השקעה לחוסר רלוונטיות, נפוצה מאוד בחיים הכלכליים, זכתה לכינוי "Sunk Cost" והטיפול החשבונאי בה ידוע בכינויים "מחיקה" או "תספורת").

המעוזים תפקדו היטב במלחמת ההתשה ומיד אחרי הפסקת האש אף הושקעו סכומים גדולים בהיערכותם להגנה מפני חידוש ההפגזות. ההתשה לא התחדשה, אבל לקראת 1973 התגברו החששות מפני מלחמה כוללת. איך היה צריך לעדכן את התוכניות המבצעיות – אחרי אוגוסט 1970 ובוודאי עם חזרת ענני המלחמה?

מאיר פינקל תיאר את תוכניות ההגנה הנוגדות של שרון ושל גונן והדגיש את העיתוי האומלל שבגללו מלחמת יום כיפור תפסה את צה"ל פוסח על שתי התוכניות, הוא גם הציע לקחים לטיפול במצבים כאלה. לדעתו, היה צריך

³¹ סקל הקדיש חלק ניכר ממחקרו ל"תרומת" המעוזים לשחיקת רוב כוחה של אוגדה 252 ביממה הראשונה של המלחמה, ראו שם, עמודים 144-176.

לנסח גם תוכנית חלופית ל"שובך יונים" ולתרגלה, מפני שעצם ההתחככות עם תוכנית חלופית הייתה יוצרת תובנות בדבר נקודות הכשל הטמונות בתפיסה המבצעית הקיימת.³²

על כן ייתכן שההתחככות רצינית עם תוכניות חלופיות מסוגים שונים הייתה מבליטה את הפער בין התוכניות הקיימות ובין היכולת של חיל האוויר להשתתף בהדיפת הצליחה המצרית וגם מבליטה את הכשלים האחרים שהתגלו במלחמת יום הכיפורים.

גישה זו הייתה גם מתחככת, בהיגיון של איפכא מסתברא, עם תוכניות לבלימה המניחות כי אין כלל מעוזי לחימה וכי המעוזים משמשים רק לתצפית ולהתרעה. דהיינו, "מחיקה" רעיונית של ההשקעות במעוזים וניסוח תוכנית הגנה חלופית.

הלקח השלישי, קשור בנטייה האנושית לנוח על זרי הדפנה אחרי הישג ניכר, שיכולה להיות מכשלה מסוכנת במלחמה רבת-הסיבובים שמנהלת ישראל (וקודם לכך היישוב היהודי בארץ ישראל) מול הערבים מזה יותר ממאה שנים. תפיסת הביטחון הקלסית גרסה כי בהיעדר הסדר מדיני יש לצפות ל"סיבוב לחימה" מדי תקופה.

התקופה שלפני מלחמת יום הכיפורים לימדה כי בין הסיבובים אסור לנוח, גם כאשר אנו סבורים שזכינו בניצחון בסיבוב חשוב. צה"ל ניצח במלחמת ההתשה בזכות למידה מהירה ואפקטיבית, אך לא נערך דיו לסיבוב הבא (לבד מחיל הים), ואילו המצרים הפליאו בהכנותיהם למלחמת רמאדן. האירוע הוא עוד דוגמה לאמת שחוקה: ראשית, חייבים להניח שהאויב לומד ולכן גם על צה"ל ללמוד; שנית, ניצחון בסיבוב מסוים לא מבטיח ניצחון בסיבוב הבא אחריו. הדברים היו נכונים כשצה"ל נלחם מול צבאות מדינות ערב והם נכונים לא פחות בלחימה מול החמאס והחזבאללה. זו אמת בנלית, שלא לומר טריוויאלית, אך אולי בשל כך יש נטייה לשכוח אותה.

הלקח הרביעי, גם הוא לא חדש – אסור לזלזל באויב. בכל מהלך מלחמת ההתשה ואחריה התבטאו בכירי צה"ל באופן מזלזל ביכולת הצבאות הערבים: בישיבות, בסיכומי תרגילים, בהרצאות ובדיווחים לממשלה. קצרה

³² פינקל, "פריצת מלחמה תוך כדי אי-הסכמה תפיסתית", עמודים 178.

היריעה מלתאר את כל אלה ונסתפק בקביעה כי הייתה הסכמה מקיר לקיר בדבר נחיתות צבאות ערב מול צה"ל. לכך היו שותפים אפילו בר-לב והאלוף אהרון יריב, ראש אמ"ן, שבדרך כלל לא נמנו עם המתלהמים. התוכניות להגנת סיני שאושרו אחרי מלחמת ששת הימים, בהתשה ואחריה, התבססו כולן על עליבות הצבא המצרי ועל העליונות של צה"ל, הן בשלב הבלימה והן בשלב מתקפת הנגד, ואידך זיל גמור. על כן חלק לא מבוטל מהביקורת על החשיבה הצה"לית אמור על התוצאות של הזלזול באויב (שכונה גם שחצנות, יוהרה, ביטחון עצמי מופרז, שיכרון הכוח ועוד) שממנו נגזרו כשלים תכנוניים רבים.

לסיום, האמור לעיל מצביע כי אף שהלימוד הצה"לי אחרי מלחמת ששת הימים ועם תחילת מלחמת ההתשה היה מהיר ואפקטיבי הרי שבחינת האירועים לאחר מכן מעוררת סימני שאלה. השאלות עוסקות באסטרטגיה המדינית-צבאית שהסלימה את הלחימה בין יולי 1969 לאוגוסט 1970, וביתר שאת לשלוש השנים שבין הפסקת האש לבין מלחמת יום הכיפורים. שאלות חשובות אלה עדיין לא באו על פתרון עד עצם היום הזה.

סיכום

במאמר תוארו שני אירועים מסוג שונה, שיש בהם מן המשותף, מפני ששניהם עוסקים בתגובות צה"ל להשתנות מהותית בנסיבות, שחייבה השקעה גדולה בהגנה ולא רק בחיזוק היכולות ההתקפיות. היעדר מענה התקפי מספק לאיום המתגבר של חילות האוויר הערביים בראשית שנות ה-60, וכן ההנחיות המדיניות והחשיבה הצבאית שקיבעו את צה"ל על תעלת סואץ במלחמת התשה חייבו למידה יצירתית וחיפוש פתרונות החורגים מתפיסת הביטחון ההתקפית הקלסית.

בשני האירועים הושפעו ההחלטות שהתקבלו ממסכת מורכבת של שיקולים מדיניים, מבצעיים-כלכליים, ארגוניים ואישיים ובחוכמה שלאחר מעשה אפשר לומר שההחלטות היו טובות.

ברכש טילי הקרקע-אוויר ניצחה המקצוענות הצבאית. רמטכ"לים נחושים, שגובו בעבודות מטה, גברו על האינטרס הזרועי של מפקד חיל האוויר וגם תרמו למאמץ המדיני להפוך את ארה"ב לספקית נשק חשובה. הרמטכ"לים

הסתייעו בראשי ממשלה ושרת חוץ שראו יתרונות מדיניים ברכש מערכת נשק מודרנית בארה"ב.

הקמת קו בר-לב היא אירוע שקשה יותר להעריכו, במידה רבה, בגלל הקשר בין מלחמת ההתשה למלחמת יום הכיפורים. ההיסטוריוגרפיה של שתי המלחמות – מוועדת אגרנט ב-1974 ועד ספרו של אמנון רשף ב-2013 – עסקה בהקמת הקו מתוך ראייה שלאחר מעשה, בעקבות אירועי מלחמת יום הכיפורים, מה גם שחלק גדול ממנה נכתב על ידי מי שניהלו את המלחמה או פיקדו על כוחות במהלכה, או היו קשורים בה בדרך אחרת. עבודה זו לא נועדה לעסוק בשאלה החשובה עד כמה "תרמו" המעוזים למשבר הימים הראשונים של מלחמת יום הכיפורים והאם היה אפשר לתכנן באופן טוב יותר את הגנת סיני מפני מתקפה מצרית. די לנו אם נסכם באמירה כי קו בר-לב היה פתרון אפקטיבי במלחמת ההתשה וכי מאז סיומה ועד פרוץ מלחמת יום הכיפורים היה די והותר זמן לתכנן כראוי את הגנת סיני במלחמה כוללת, תוך התבססות על היערכות מציאותית של החוזקות והחולשות של המעוזים ושל התוכניות והיכולות של האויב.

רשימת מקורות

- אדמסקי, דימה. **מבצע קוקז – ההתערבות הסובייטית וההפתעה הישראלית במלחמת ההתשה**. תל אביב: מערכות ומשרד הביטחון, התשס"ו-2006.
- אדן, אברהם. **על שתי גדות הסואץ**. ירושלים: עידנים, 1979.
- אורטל, ערן. "האם צה"ל מסוגל לפריצת דרך חשיבתית?". **מערכות**. מס' 447 (אדר התשע"ג – פברואר 2013).
- ארבל, דוד ואורי נאמן. **שיגיון ללא כיפורים**. תל אביב: ידיעות אחרונות, התשס"ה-2005.
- ברונפלד, שאול. **מ"עיט" ל"קורנס" – תחילתה של ידידות אורית**. מכון פישר למחקר אסטרטגי אוויר וחלל מיסודה של עמותת חיל האוויר, התשע"א-2011.
- ברונפלד, שאול. "מדדינאות חכמה – לוי אשכול והרכש הביטחוני בשנות ה-60". **מערכות**. מס' 437 (סיוון התשע"א – יוני 2011).
- בר-לב, חיים. "המלחמה ומטרותיה על רקע מלחמות צה"ל". **מערכות**. מס' 266 (מרחשוון התשל"ט – נובמבר 1978).
- גלבוץ, עמוס. **מר מודיעין – אהרל'ה, אלוף אהרון יריב, ראש אמ"ן**. תל אביב: ידיעות אחרונות וספרי חמד, התשע"ג-2013.
- גרינברג, יצחק. **חשבון ועוצמה: תקציב הביטחון ממלחמה למלחמה**. תל אביב: משרד הביטחון, התשנ"ז-1997.
- ויצמן, עזר. **לך שמים לך ארץ**. תל אביב: ספריית מעריב, התשל"ה-1975.
- טל, ישראל. **ביטחון לאומי – מעטים מול רבים**. תל אביב: דביר, התשנ"ו-1996.
- כהן, סטיוארט. "מי צריך טילי קרקע אוויר? כיצד נרכשו טילי הוק", בתוך זאב לכיש ומאיר אמיתי (עורכים). **עשור לא-שקט: פרקים בתולדות חיל האוויר בשנים 1956–1967**. תל אביב: משרד הביטחון, התשנ"ה-1995.
- לוטוואק, אדווארד. **אסטרטגיה של מלחמה ושלום**. תל אביב: מערכות, התשס"ב-2002.
- סקל, עמנואל. **הסדיר יבלום? החמצת ההכרעה בקרב המגננה במערב סיני במלחמת יום הכיפורים**. תל אביב: הוצאת מעריב, 2011.
- פינקל, מאיר. "המתח בין הצלחות בבט"ש לסיכון שבהנחתם יכולות במלחמה". **אתגרים ומתחים בתהליך בניין הכוח**. תל אביב: מערכות, התשע"ג-2013.

- פינקל, מאיר. "פריצת מלחמה תוך כדי אי-הסכמה תפיסתית". **אתגרים ומתחים בבניין הכוח**. תל אביב: מערכות, התשע"ג-2013.
- צידון, יואש. **ביום בליל בערפל**. תל אביב: ספריית מעריב, התשנ"ה-1995.
- רשף, אמנון. **לא נחדל! חטיבה 14 במלחמת יום הכיפורים**. הוצאת דביר, 2013.
- שלים, אבי. "ריאיון עם יצחק רבין". **עיונים בתקומת ישראל**. כרך 8, שדה בוקר: **אוניברסיטת בן גוריון בנגב**, התשנ"ח-1998.
- שמיר, עמי. **תולדות חיל ההנדסה**. תל אביב: משרד הביטחון, התשל"ח-1978.
- 'מדינאות חכמה – לוי אשכול והרכש הביטחוני בשנות ה-60', **מערכות**, 437, (התשע"א-2011).
- מסמכים מארכיון משרד הביטחון וצה"ל:
 - תיק "מעוז", קד"ם רמטכ"ל, 4 ו-7 בנובמבר 1968, ארכיון צה"ל (א"צ) תיק 315-717/1977.
 - סיכום דיון אצל הרמטכ"ל, 19 בספטמבר 1969, א"צ תיק 34-829/1971.
 - תיק "מעוז", דיון אופרטיבי בחמ"ל, 19 בדצמבר 1968, א"צ תיק 381-73/560.